

The Evolution of Financial Administration in the Iranian Dīvān System from the Fourth Century AH to the Late Qajar Period

Elahe Mahboob Farimani¹

1. PHD in Iranian Islamic History ·Independent Researcher, Iran (corresponding Author). e.88.mahboob@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 17 September 2025

Received from revised: 15 November 2025

Accepted: 7 August 2026

Available online: 1 September 2026

Keywords:

Iranian bureaucracy,
 istīfā,
 financial records,
 revenue,
 expenditure,
 budget,
 dīvāns of inshā.

Introduction

Within the Iranian administrative system, a variety of administrative correspondence was conducted, reflecting the established practices of governance. The shah's written orders were implemented through the bureaucratic hierarchy, and the bulk of this correspondence was handled by the dīvāns of inshā and istīfā. Scribal manuals were compiled to provide instruction in the proper composition of such correspondence. The dīvān al-istīfā (the financial administration) also produced documents. preparation and calculation of these documents required specific rules which were taught by the mustawfīs and muḥarrirān. The types of correspondence in both dīvāns changed over time. Among the most important records of the dīvān al-istīfā were financial records in which the state's revenues and expenditures were recorded and calculated, forming the basis for the preparation of the state budget. The main focus of this study is to examine the nature and subject matter of these financial records, as well as their changes in terms of number and subject from the fourth century AH to the end of the Qajar period.

Research method

This study employs a descriptive-historical approach. Its research corpus consists primarily of books and treatises written by mustawfīs. Since mustawfīs needed to be well versed in the arts of siyāq and istīfā to compile financial records, they incorporated these principles into their books so that they could serve as instructional resources for other mustawfīs and muḥarrirān. Therefore, these books provide valuable information on the number and subject matter of the financial records and constitute the primary sources for this study. Another group of sources consists of the administrative records of the Astan Quds Razavi that have survived from the Safavid period and provide more detailed information on the structure of the financial records. Examining other types of sources could be pursued in future research.

research findings

The study identified approximately 25 financial records within the Iranian financial

administration, dating from the fourth century AH to the late Qajar period. The two types of financial records, Rūznāmcha and Awārja, were used under the same names and for the same purposes throughout all periods. Subsequently, the Tawjihāt records came into use in the sixth century AH. Other financial records came into use during certain periods, while others were discontinued; some were renamed, whereas others were incorporated into other financial records. The largest number of financial records is found in al-Khwārizmī's account in Mafātiḥ al-'Ulūm. However, the exact function of some of the financial records he mentions remains unclear. The fewest financial records are attested for the Afsharid period. Between the seventh and ninth centuries AH, the number of records remained at seven or eight, suggesting that the financial record-keeping system underwent relatively little change during this period. During the Safavid period, five financial records are attested. Sources differ in their accounts of the number of financial records during the Qajar period. According to these accounts, the number ranges from a minimum of three to a maximum of seven financial records. However, this issue requires further investigation. From a thematic perspective, an examination of the financial records indicates that the Iranian financial administration followed a systematic approach to recording financial calculations, as evidenced by the distinct subject categories documented in these records. Initially, financial calculations were recorded on a daily basis. Subsequently, revenues were calculated and recorded in separate financial records (Awārja, Jāmi' al-Ḥisāb), while expenditures were recorded in other records (Tawjihāt, Taḥwīlāt, Muqarrar-i Dīvān). The record-keeping system, however, was not limited to the central dīvān; records were also maintained for the provinces, generally on an annual basis, to document their revenues and expenditures (Mufrada, Juz' -i Jam', Muḥāsaba). With regard to the budget record, which was explicitly intended for budget forecasting during the Qajar period, evidence for other periods is less conclusive. In these cases, its use for budget forecasting can only be inferred from the nature and functions of certain financial records, and therefore remains partly conjectural. Given the available sources, further comprehensive research on the financial records is needed to resolve the existing ambiguities.

سیر تطور دفاتر مالی در نظام دیوانسالاری ایران از قرن چهارم هجری تا اواخر دوره قاجار

الهه محبوب فریمانی^۱

۱. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، پژوهشگر اسناد (نویسنده مسئول)، e.88. mahboob@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۱۰

کلیدواژه‌ها:

دیوان سالاری،

استیفا،

دفاتر مالی،

درآمد و هزینه،

بودجه.

یکی از مسائل مهم در تبیین دیوان سالاری ایران، بررسی سازمان مالی و حسابداری آن در قرون گذشته است. این سازمان تحت عنوان «استیفا» تغییر و تحولات خاصی داشته است. تحقیق بر روی هر کدام از اجزای آن می‌تواند به شناخت نظام مالی و اقتصادی ایران کمک نماید. یکی از مواردی که کمتر به آن پرداخته شده است، دفاتر مالی در دیوان سالاری ایران است. اینکه این دفاتر چه بوده‌اند و چه تغییراتی به لحاظ تعداد، نوع و کارکرد داشته‌اند، مسئله اصلی این بررسی است. هدف از پژوهش حاضر، شناسایی این دفاتر و تقسیم‌بندی موضوعی آن از قرن چهارم تا اواخر دوره قاجار است. جامعه آماری مورد مطالعه را غالباً منابع رسایل سیاق و استیفا و اسناد تشکیل می‌دهند. این مقاله به روش توصیفی-تاریخی تدوین یافته است. نتایج نشان می‌دهد که تعداد دفاتر در بازه زمانی مورد نظر تغییر یافته و بیشترین تعداد مربوط به قرن چهارم هجری و کمترین مربوط به قرن دوازده هجری و دوره افشاری است. به لحاظ کارکرد، دفاتر را می‌توان به دفاتر ثبت درآمد، دفاتر ثبت هزینه و دفاتری که به صورت جزئی تر به ثبت درآمد و هزینه ولایات اختصاص داشتند، تقسیم کرد. البته برخی دفاتر برای پیش‌بینی بودجه تدوین می‌شدند که این مسئله در دوره قاجار آشکارتر بود. برخی از این دفاتر همچون روزنامه‌چه و اوارجه در تمامی دوره‌ها وجود داشتند و برخی دیگر مخصوص یک دوره بوده یا در سایر دفاتر ادغام شده‌اند. بررسی موضوعی دفاتر نشان می‌دهد که سازمان مالی ایران از روند منظمی برای ثبت محاسبات مالی پیروی می‌کرده است.

مقدمه

در نظام دیوان سالاری ایران، مکاتبات بسیاری برای انجام امور صورت می‌گرفت. این نوشته‌ها با موضوعات متفاوت شیوه اداری و راه و رسوم اداره کشور را نشان می‌دهد. دستوراتی که از طرف شاه صادر می‌شد، در دیوان سلسله مراتب خود را طی می‌کرد و اجرا می‌گردید. عمده مکاتباتی که صورت می‌گرفت مربوط به دو دیوان انشا و استیفا بود. برای همین در تاریخ ایران، نمونه دستورات عمل‌های دبیری مشاهه می‌شود که شیوه نوشتن مکاتبات دیوانی را به دبیران و منشیان دیوانی آموزش می‌دهد. در کنار دیوان انشا در دیوان استیفا، مربوط به حوزه امور مالی، مکاتبات و اسنادی تولید می‌شد که تدوین آن‌ها و محاسبه امور مالی نیاز به قوانینی داشت که توسط مستوفیان و محرران آموزش داده می‌شد. نکته دیگر اینکه در هر دو قسمت، نوع مکاتبات از روند یکسانی پیروی نمی‌کرد و با توجه به دوره تاریخی تغییر و تحول یافته است. از جمله اسنادی که در دیوان استیفا تولید می‌شد، دفاتر مالی است. در این دفاتر تمامی هزینه‌ها و درآمدهای کشور ثبت، ضبط و محاسبه می‌شد و بر اساس آن بودجه کشور تدوین می‌گردید. اینکه این دفاتر چه بودند و چه تغییر و تحولاتی به لحاظ تعداد و موضوع از قرن چهارم هجری تا پایان دوره قاجار داشتند، مسئله اصلی پژوهش حاضر است.

پیشینه پژوهش

در مورد دفاتر مالی علاوه بر مطالبی که در منابع مختلف به‌ویژه نسخه‌های خطی مربوط به استیفا و سیاق و نیز اسناد آمده، پژوهش‌هایی صورت گرفته است. فلور در کتاب *تاریخچه مالی و مالیاتی ایران از صفویه تا قاجار* به تعدادی از این دفاتر در دوره صفوی و قاجار اشاره داشته است. طرحی تحقیقاتی^۱ (۲۰۰۸م) در دانشگاه توکیو ژاپن با عنوان «بررسی گسترش فن سیاق و دفترداری ایرانی در جهان اسلام با توجه به تحقیقات دفاتر دیوانی در قلمرو دولت عثمانی» به مطالعات منابع تاریخی و پیشرفت فن دفترداری ایرانی و تأثیرات آن بر دولت عثمانی پرداخته است. محققان همکار در این طرح، با جمع‌آوری نسخ مربوط به استیفا از جمله *رساله فلکیه*، *قانون السعاده* و *رساله* در سیاق کرمانی و سایر رسایل، ضمن تصحیح این رسایل و ترجمه به زبان ژاپنی، قصد داشته‌اند مجموعه مقالاتی را در زمینه این طرح تدوین کنند که یک مجموعه از آن‌ها منتشر شده است. این طرح تاریخ دفترداری ایرانی را تا پایان قرن دهم هجری مدنظر دارد. مقاله «اسناد و دفترهای مالیاتی در ایران در قرون میانه» اثر دل‌آرا مردوخ و اسماعیل حسن‌زاده، اسناد و دفترهای مالیاتی در دستگاه دیوان سالاری ایران را در قرون میانه مورد بررسی قرار داده است. نگارنده در مقاله «دفاتر مالی عصر صفوی» تنها به معرفی این دفاتر و کاربرد آن‌ها در عصر صفوی اشاره نموده و در کتاب *دفاتر مالی عصر صفوی* به معرفی ساختار ظاهری و محتوایی دفاتر توجیهات در عصر صفوی پرداخته است. هرکدام از تحقیقات فوق این دفاتر را در دوره‌ای خاص مورد بررسی قرار داده‌اند. اما تحقیق حاضر بنا دارد تا در هر دوره تاریخی طولانی تداوم نظام دفاتر مالی دیوان استیفا را بررسی کند.

روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تاریخی تدوین شده است. جامعه مطالعاتی موردنظر بیشتر بر مبنای کتب و رسایلی است که توسط مستوفیان به رشته تحریر درآمده است. از آنجایی که مستوفیان برای تدوین دفاتر نیاز بود تا در فن سیاق و استیفا تبحر داشته باشند، این اصول را در کتب مزبور می‌نوشتند تا آموزشی برای سایر مستوفیان و محرران باشد. بنابراین، چنین کتاب‌هایی اطلاعات بسیار خوبی از تعداد دفاتر و موضوع آن‌ها ارائه می‌دهند و از این رو به عنوان منابع اصلی

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به سایت این پروژه: <http://www.tbias2.jp/public>.

پژوهش حاضر محسوب می‌شوند. اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی که از دوره صفوی موجود است، بخشی دیگر از این منابع هستند که اطلاعات دقیق‌تری از ساختار دفاتر مالی ارائه می‌دهد. ممکن است سایر منابع تاریخی اطلاعات دیگری از دفاتر مالی را ارائه بدهند که انجام آن نیازمند تحقیقی مستقل است.

دفاتر مالی

در علم حساب، دفتر را جریده‌ای که در ثبت اموال باشد تعریف کرده‌اند. (علم سیاق، نسخه مجلس، ۶۵۴۳: ب) جریده را هم دفتر نقدینه و دفتر حساب دانسته‌اند (آندراج، ذیل واژه). شاردن نیز دفتر را به معنی صورت حساب و کتابچه ثبت محاسبات به کار برده است. (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۲۶۹/۳) دفتر یا همان جریده شامل چند فرد است. فرد که جمع آن افراد نامیده می‌شود، ورقه‌ای به مقدار نصف قطع خشتی بود که مستوفیان بر آن جمع و خرج ولایتی یا ایالتی یا خرج خاصی را می‌نوشتند و زیر هم دسته می‌کرده‌اند. مستوفی این فرد را از طرف طول دولا کرده، تا خطوط ضلع‌ها مقابل هم و مساوی باشند. (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۸: ۱۱۲)

با توجه به اینکه درآمدها و هزینه‌های مترتب بر دیوان، متفاوت بود، بنابراین برای ثبت و ضبط آن‌ها از دفاتر جداگانه‌ای استفاده می‌شد. این هزینه‌ها به صورت روزانه، ماهیانه و سالیانه ترتیب و تنظیم و شامل چند دفتر می‌شد، برای همین از صیغه جمع دفاتر برای دفتر مالی استفاده می‌شود. تمامی امور مالی در دیوان، در دفاتر ثبت و ضبط می‌شد تا طبق آن برنامه‌ریزی برای بودجه کشور صورت پذیرد. اهمیت مسئله تا جایی بود که در برخی دوره‌ها مانند دوره صفویه برای هر کدام از این دفاتر، شغل خاصی تعبیه شد تا از اختلال امور جلوگیری شود. شیوه تنظیم و تدوین این دفاتر از اصول و قوانینی پیروی می‌کرد که تخطی از قوانین آن باعث برهم خوردگی و اختلال در امور مالی می‌شد. در اهمیت دفاتر مالی باید گفت که این دفاتر منبع مهمی برای مستوفی الممالک محسوب می‌شد، زیرا او موظف بود «که مالیات دیوانی کل مملکت را از قرار نسخه‌های این دفاتر بنویسد و به کارگزاران هر ولایت بدهند تا طبق آن دادوستد نمایند.» (میرزافعی، ۱۳۸۰: ۵۲۵)

تعداد و موضوع این دفاتر، در دوره‌های مختلف تفاوت‌هایی داشته است. منابع از دفاتر مختلفی نام می‌برند که برای ثبت و ضبط محاسبات به کار می‌رفته است. برخی دفاتر امور جزئی‌تری را شامل می‌شد، مثلاً مربوط به ثبت هزینه‌های امور نظامی بود. تعداد دفاتر نیز از روند یکسانی پیروی نمی‌کرد. خوارزمی در قرن چهارم هجری از دوازده دفتر نام می‌برد که برخی از آن‌ها ارتباطی با امور مالی ندارند. زمخشری در قرن ششم هجری تقریباً همان اطلاعات خوارزمی را در مورد دفاتر مالی بیان می‌کند. حسن بن علی در قرن هفتم هجری و آملی در قرن هشتم هجری نیز از هشت دفتر نام می‌برند. فلک علاء تبریزی در قرن هشتم هجری از هفت دفتر و مازندرانی در قرن نهم هجری از هفت دفتر نام برده‌اند. باین حال، منابع مورد بررسی دوره صفوی (ابواسحق کرمانی در سریع الحساب، نسخه خطی ۱۱۰۳ق و اسناد تشکیلات اداری آستان قدس) از پنج دفتر نام برده که این تعداد در عصر افشاری طبق رساله مجمع الحساب ذوالفقار محاربی به سه دفتر کاهش یافته است. در نسخه‌ای مربوط به ۱۱۹۸ق از دوره زندیه، تعداد چهار دفتر نام برده شده است. از دوره قاجار رسایل سیاقی بسیاری برجای مانده است، اما در رسایل مورد بررسی اتفاق نظری در مورد تعداد دفاتر وجود ندارد. بحر الجواهر (۱۲۵۳ق) دو دفتر و قوانین السیاق (۱۲۵۵-۱۲۵۶ق) سه دفتر را نام می‌برند، در حالی که فروغستان (۱۲۵۸ق) هفت دفتر را نام می‌برد. عبدالله مستوفی در شرح زندگانی من چهار دفتر را جزو دفاتر مالی این دوره می‌داند. به نظر می‌رسد نویسندگان برخی از این رسایل، هنوز رسوم سابق را برای موضوع دفاتر محسوب می‌کردند؛ اطلاعاتی که فروغ اصفهانی در فروغستان از تعداد و موضوع دفاتر ارائه می‌دهد با اطلاعات مازندرانی در رساله فلکیه تقریباً مشابه است. ممکن است فروغ اصفهانی از رساله فلکیه تقلید نموده، فارغ از اینکه به کاربرد آن در دوره قاجار نظری داشته باشد، زیرا عبدالله مستوفی در تغییرات حاصله در حوزه استیفای دوره قاجار تنها چهار دفتر را نام می‌برد که دو مورد آن با رساله فروغستان مشترک است. برای آگاهی از

اینکه کدام دفاتر در دوره قاجار کاربرد بیشتری داشته، نیاز به تحقیق مستقلی است. بررسی عناوین دفاتر نشان می‌دهد که سه دفتر روزنامه، اوارجه و توجیهات در همه دوره‌ها مشترک است. دفتر مفرد در بیشتر دوره‌ها وجود داشته است (جدول ۱).

با توجه به موضوعاتی که در این دفتر ثبت می‌شد می‌توان دفاتر مالی را به دفاتر ثبت درآمدها و هزینه‌های دیوان به صورت روزانه، ماهیانه و سالیانه و نیز ثبت امور مالی ولایات تقسیم کرد. همچنین، برخی دفاتر برای نوشتن بودجه کاربرد داشت. البته گنجاندن برخی دفاتر در ذیل این عناوین دشواری‌های خاص خود را دارد، زیرا کارکرد برخی دفاتر به درستی مشخص نیست و یا اینکه برخی از آن‌ها چند کارکرد داشته‌اند. دوره تاریخی نیز بی‌تأثیر در این دشواری نیست. به هر حال هر دوره تاریخی از ویژگی خاصی در ثبت محاسبات برخوردار بوده است.

جدول ۱: نام و تعداد دفاتر در دوره‌های مختلف

ردیف	قرن چهارم تا نهم هجری				قرن دهم تا دوازدهم هجری			قرن سیزدهم هجری
	مفاتیح‌العلوم (قرن ۴ق)	المرشد فی الحساب (قرن ۷ق)	قانون السعادة نفایس الفنون (قرن ۸ق)	رساله فلکیه (قرن ۹ق)	سرّ الحساب (قرن ۱۰ق) رساله حساب سیاق (۱۱۰۳ق)	ذوالفقار محاربی (دوره افشاریه)	نسخه ۱۱۹۸ق (دوره زندیه)	فروغستان بحر الجواهر قوانین السیاق شرح زندگانی من
۱	روزنامه	روزنامه	روزنامه/ تعلیق	روزنامه	روزنامه	روزنامه (اشراف)	روزنامه	روزنامه
۲	اوارجه	اوارجه	اوارجه	اوارجه	اوارجه	اوارجه	اوارجه	اوارجه
۳	—	—	توجیهات	توجیهات	توجیه	دفاتر توجیه	توجیهات	توجیهات
۴	دستور	—	—	—	مجملاً	—	—	—
۵	قانون الخراج	قانون	قانون/ قانون اموال	قانون	—	—	قانون	قانون اموال
۶	ختمه و ختمه الجامعه	جریده	—	—	—	—	—	—
۷	—	تاریخ	خرج مقرر	—	—	—	—	قانون قرارنامه
۸	—	—	دفتر مفرد	مفردات	دفتر مفرد	—	مفرد	دفتر مفرد و جامع
۹	عریضه ۳	عریضه	دفتر جامع	جامع الحساب	—	—	—	—

۱. مجمل: دفتری که در خلاصه باقی مانده و اضافه حساب‌ها ثبت می‌شد. (محبوب، ۱۳۹۵: ۲۴۳)

۲. ختمه: گزارش ماهانه است که با آن حساب هروماه بسته می‌شود. ختمه الجامعه: بیلان سالیانه. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۸)

۳. عریضه: برای تعیین مقدار موجودی و برداشت است. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۸؛ زمخشری، ۱۴۲۵: ۲۴۷)

۱۰	جریده السوځا	مستعرضات ۲	د فتر ضریبه ۳	—	—	—	د فتر جزو جمع
۱۱	مؤامره و دستور و دُروژن ۴	دساتیر ۵					د فتر دستور العمل
۱۲	فهرست	—	—	تحويلات	—	—	د فتر محاسبه

د فتر مربوط به ثبت درآمدها و هزینه‌ها به صورت روزانه

نخستین دفتری که در دیوان وجود داشت و به صورت روزانه درآمدها و هزینه‌ها را ثبت می‌کرد، «روزنامه» بود. روزنامه، معرب آن روزنامه، کاغذ یا دفتری بود که حساب یا احوال و وقایع هر روز در آن نوشته می‌شد (دهخدا، ذیل واژه؛ زمخشری، ۱۳۶۲: ۲۴۸). پیشینه این دفتر در تشکیلات دیوانی به قرون اولیه برمی‌گردد. خوارزمی و قمی، روزنامه را یادداشت روزانه دانسته، زیرا کارهایی که در هر روز انجام می‌شود، مانند گرفتن خراج یا پرداخت نفقه و غیره را در آن می‌نویسند. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۷؛ اشعری قمی، ۱۳۸۵: ۳۸۹، ۴۰۲) در اصطلاح دفتری، روزنامه را ام‌الحساب، ام‌الجراید، جریده التعلیق و قانون گفته‌اند. (فلک علاء تبریزی، قانون السعاده: ب ۱۲۸؛ لطایف شرفی، ۱۳۸۱: ۴۳۲؛ کاشانی، قوانین السیاق: ب ۴۱؛ کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۲۷) در اصطلاح دیوانی، روزنامه دفتری است مشتمل بر «جمع و خرج و مقرر مال و جهات و غیره و صورت احکام و پروانجات و آنچه در دیوان واقع شود که به صورت روزبه روز ثبت دفتر روزنامه می‌شود». (وصاف، ۱۳۳۸: ۳۸۹) روزنامه مقدم بر سایر دفاتر است، زیرا مدار کار بر آن است. دفتر توجیه و اوارجه هر دو از آن کامل می‌شود. اطلاعات مالی دیوان، ابتدا وارد روزنامه شده و پس از آن برحسب موضوع به دفتر اوارجه و توجیهات منتقل می‌شد. (آملی، ۱۳۷۷: ۳۲۴؛ مازندرانی، قرن نهم: ب ۷۴) این دفتر تا اواخر دوره قاجار و حتی اوایل دوره پهلوی اول در نظام اداری ایران رواج داشت و تنها دفتری است که به ثبت روزانه امور مالی در دیوان اختصاص داشت.

دفتر ثبت درآمدها

برای ثبت درآمدهای کشور اعم از مالیات‌های مختلف از ولایات و طوایف یا درآمد حاصل از زمین‌های کشاورزی، دفاتر مختلفی در دیوان سالاری ایرانی مشاهده می‌شود. مهم‌ترین مورد که از قرن چهارم هجری تا انتهای دوره قاجار تداوم یافته، دفتر «اوارجه» است. اوارجه دفتری بوده که اصول ابواب المال یا اصول اخراجات را بر ورقی نوشته و بعد برحسب منطقه یا ولایتی که در آن جمع و خرج شده آن را تنظیم کرده، باقی مال و تنمه خرج را طبق اصول تدوین شده برای این دفتر در ذیل آن می‌نوشتند. (تبریزی، قرن نهم: ب ۱۴۵؛ فروغ اصفهانی، ۱۳۷۸: ۲۶۰) علاوه بر ابواب المال، ارباب التحویل و التحاصل هم در آن ثبت و ضبط می‌شد. درواقع، درآمدهای ولایات و آنچه توسط تحویلداران و تحصیلداران

۱. جریده السوځا: دفتری که تعداد افراد هر فرماندهی را در هر سال مشخص و معلوم می‌کند. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۹؛ زمخشری، ۱۳۶۲: ۲۴۶).
۲. مستعرضات: دفتری باشد که عرض اسباب در آن باشد، همچون خزانه و زرادخانه و رکابخانه و مطبخ و فراش خانه. (المرشد، ب ۱۷۳).
۳. دفتری باشد که مأخوذات دیوانی که به نسبت معاملات و ارتفاع مانند تمغا و غیره از رعایا با چه قرار ستانند در آنجا مذکور شود و آن را قانون قرار مأخوذ خوانند. (ثروتیان، ۱۳۵۲: ۱۲۸-۱۲۹).
۴. مؤامره: دفتری که اوامر صادرشده برای جیره و آذوقه سپاهیان در تمام روزها، در آن گردآوری می‌شد. دستور: دفتری که رونوشت فرمان‌ها و دستورهای سلطان در آن گردآوری می‌شد. دُروژن: دفتری که گزارش مهندس یا نقشه‌بردار در آن ثبت می‌شد. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۹-۶۱).
۵. دساتیر: جنس قانون باشد. (المرشد، ب ۱۷۳).

جمع‌آوری می‌شد در این دفاتر ثبت می‌گردید.

برخی سابقه دفتر اوارجه را مربوط به دوره ساسانیان می‌دانند، اما در دوره اسلامی خوارزمی در قرن چهارم هجری از این دفتر تحت عنوان «الآوارج» در مفاتیح العلوم نام برده است. (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۶۹) در دوره مغول، دفتر اوارجه در دیوان استفاده می‌شده و تقریباً همین کاربرد را داشته است. (آملی، ۱۳۷۷: ۳۲۴) در جامع التواریخ رشیدی در ذکر تاریخ آل سلجوق از این دفتر با عنوان «دستور اوارج» در کنار «دفتر روزنامه» و «جامع الحساب» نام برده شده است. (همدانی، ۱۳۸۶: ۷۲) در دوره تیموری نیز اوارجه بر «مداخل وجوهات و مصارف متوجهات» دلالت داشت. (نخجوانی، ۱۹۶۴: ۱۲۳/۲) در عصر صفوی استفاده از دفاتر اوارجه در دیوان لازم بود و فردی به نام اوارجه‌نویس این امر را تحت نظر مستوفی انجام می‌داد. (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۸۱۶/۲) این دفتر در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجار در دیوان برای مصارف فوق کاربرد داشت. (محاربی، ۱۴۰۰: ۵۰؛ مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۳/۱) (تصاویر ۵-۶)

دیگر دفتر مربوط به ثبت درآمدها، «دفتر جامع الحساب» بود. «نگامی که سال به آخر می‌رسید، اموال تمامی ممالک را جمع کرده در یک دفتر می‌نوشتند و آن دفتر را جامع الحساب می‌گفتند. در این دفتر جمع و خرجی که در ممالک رفته روشن می‌شود.» (مازندرانی، قرن نهم: ب ۱۰۷) (تصویر ۱) به نظر می‌رسد این دفتر کلیات جمع و خرج‌ها را مشخص می‌کرد. نام این دفتر در رساله فلکیه، قانون السعاده و فروغستان آمده است. البته در دو مورد اخیر تحت عنوان «دفتر مفرد و جامع الحساب» مشاهده می‌شود. فروغستان هم از این دفتر نام برده است که در این دفتر «اگر حساب را مثلاً نظر به مافوق کند مثل حساب بلوکی از ولایت، چون این بلوک جزو آن ولایت است و مفردی است از آن مجموع آن را دفتر مفرد خوانند. لکن چون نظر به ماتحت کند آن بلوک را نیز حساب‌های مفرد از مزارع و قری باشد آن را دفتر جامع گویند.» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۸: ۲۶۱)

دفاتر ثبت هزینه‌ها

برای ثبت هزینه‌های انجام‌شده و میزان آن‌ها، دفاتر مختلفی وجود داشت. برخی از آن‌ها به صورت یک‌ساله به ذکر کلیات اکتفا می‌کردند و برخی اطلاعات بیشتری از هزینه‌ها ارائه می‌دادند. معروف‌ترین دفتر، «دفتر توجیهات» است که تقریباً از قرن ششم هجری تا اواخر دوره قاجار در نظام دیوانسالاری ایران و در مناسبات مالی وجود داشت. هرچند که مستوفی نامی از این دفتر در زمره دفاتر مستوفیان نبرده است، اما در متون سیاقی دوره قاجار و نیز اسناد موجود از این دوره، دفتر توجیهات مشاهده می‌شود. دفتر توجیهات در اصطلاح علم استیفا، دفتری بود که هر چیزی را که در دفتر روزنامه ثبت می‌کردند، ابواب و اسامی مربوط به هزینه‌ها را استخراج و در این دفتر می‌نوشتند.

«دفتری که جامع ابواب روزنامه باشد، یعنی آنکه هرچه روزبه‌روز در دفتر روزنامه ثبت کنند، ابواب و اسامی آن هر ماهی فروکشند و حرف اطلاق و دفعه دفعه به ترتیب و ولای ایام و شهر در زیر ابواب و اسامی می‌نویسند.» (تبریزی، قرن نهم: ب ۱۴۵؛ آملی، ۱۳۷۷: ۱۰۳/۱) دفتر توجیه همچنین مشتمل بر تحویل، تحصیل، تعیین مواجب، مرسومات، اخراجات، انعام، سیورغال، وظیفه، مددخرج، مأکول، ملبوس، مصالح، علیق الدواب و سایر وجوهاتی بود که در دیوان صورت می‌گرفت. (کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۳۹) با توجه به تعاریف مذکور چنین برمی‌آید که تمامی هزینه‌های انجام‌شده دیوان در این دفتر ثبت و ضبط می‌شد. تنوع این هزینه‌ها و اصطلاحات مالی به‌کاررفته به‌گونه‌ای است که این دفتر را به کَشکول و کتاب جُنْگی تشبیه کرده‌اند. (نصیری، ۱۳۷۱: ۵۸) اطلاعات مالی در دو قسمت توجیهات و مقررات ثبت می‌شد که هر یک نشانگر بخشی از نظام مالی آن دوره بود. در این دفاتر پس از ذکر هزینه صرف شده، متن حواله و برات و محل دریافت‌ها را می‌نوشتند و در قسمت مقررات متن فرمان‌های مالی مربوط به پرداخت‌ها ثبت می‌شد. (تصاویر ۴، ۶) دفتر بعدی «دفتر تحویلات» بود. در این دفتر وجوهات تحویلی به افراد ثبت می‌شد و زمانی که می‌خواستند طلب را

از فردی دریافت کنند، به این دفتر رجوع می‌کردند. در این دفتر فقط اصل مال و تنخواه آن یعنی از کجا وضع شده، نوشته می‌شد. (مازندرانی، قرن نهم: ب ۹۳) (تصویر ۱) عنوان این دفتر در رساله فلکیه مربوط به قرن نهم هجری مشاهده می‌شود (همان)، اما ظاهراً کاربرد آن به تدریج از دوره صفویه و پس از آن منسوخ شده است. احتمالاً کاربرد این دفتر در سایر دفاتر -از جمله دفتر توجیهات- یکی شده است، زیرا در دفتر توجیهات در هنگام ثبت مواردی که به افراد داده می‌شد، محل پرداخت آن نیز مشخص شده است. در دفتر «مقرر دیوان» یا دفتر «خرج مقرری دیوان» نیز تمامی اخراجات و هزینه‌های دیوان که به حکم و فرمان مقرر شده بود، مفصل ثبت می‌گردید که تقریباً شبیه قسمت مقررات دفتر توجیهات است. نام این دفتر در رساله فلکیه و فروغستان آمده است. (مازندرانی، قرن نهم: ب ۱۱۹؛ فروغ اصفهانی، ۱۳۷۸: ۲۶۱)

دفاتر ثبت درآمد و هزینه ولایات

برخی دفاتر مربوط به حساب ولایات به صورت جزئی‌تر بود که معمولاً به صورت یک ساله تهیه می‌شد. نام و تعداد این دفاتر در دوره‌های مختلف متفاوت بود و در برخی دوره‌ها مانند افشاریه، چنین دفتری وجود نداشته است. در برخی دوره‌ها ظاهراً چند دفتر به این کار اختصاص داشت. در این دفاتر هم درآمد و هم هزینه ولایات و یا طایفه‌ها ثبت می‌شد. خوارزمی از دفتری به نام «ختمه الجامعه» نام برده که بیلان سالیانه یعنی صورت ریز اموال و هزینه‌ها را هر سال به صورت گزارش در آن تهیه می‌کردند (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۵۸)، اما اشاره‌ای ندارد که این فقط خاص ولایات است. در این بین، دفاتری بودند که امور مربوط را برای هر ولایت جداگانه در برداشتند. از جمله این‌ها «دفتر مفرده» است. در این دفتر، حساب یک ساله ولایات و یا هر شهری را از روی دفتر اوارجه و توجیه به صورت جداگانه می‌نوشتند. در دفتر اوارجه و توجیه این حساب‌ها به صورت مفصل ثبت شده بود، اما ظاهراً در دفتر مفرده به صورت خلاصه نوشته می‌شد. کاربرد دفاتر مذکور این بود که متوجه شوند در یک سال چه مقدار هزینه جمع و خرج شده و بعد حساب هر شهری را با یکدیگر مقایسه می‌کردند. (مازندرانی، قرن نهم: ب ۹۶) (تصویر ۱). در زمان تنقیح محاسبه که اسناد خرج را اوارجه‌نویس می‌دید، مواردی که در دفتر مفرده نیامده بود را ثبت می‌کرد و شرح اسانید و پروانجات را در آنجا می‌نوشت. (علم سیاق، مجلس، ۱۳۴۳: ۶۵۴۳؛ ب ۱۲) این دفتر در بیشتر دوره‌ها کاربرد داشته است.

دفتر «جزو جمع» و دفتر «محاسبه» از دفاتر مالی دوره قاجار است که مربوط به ولایات می‌شد. در دفتر «جزو جمع» نام ولایات، بلوک‌ها و دهات آن ایالت به ترتیب حروف تهجی نوشته می‌شد و میزان مالیات هر یک از آن‌ها در مقابلشان ذکر می‌گردید. در صورت تغییر در میزان مالیات هر ناحیه، به دلیل آبادانی آن یا خرابی و خسارت، مستوفی آن را در همین دفتر درج می‌کرد. این دفتر را به نام همان ایالت می‌خواندند. به عنوان مثال، دفتر جزو جمع کرمان (مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۲/۱)، اما در دفتر «محاسبه»، حساب سال قبل هر ولایت توسط مستوفی از حاکم بازخواست می‌شد و حاکم تمام قبوض و اسناد خرج حساب را برای او ارسال می‌کرد. مستوفی محاسبه نوشته حاضر را به دفترخانه می‌برد تا رسیدگی نهایی در آن به عمل آید. درواقع، دفتر محاسبه حاوی سواد محاسبه سال‌های گذشته هر ولایت بود. (همان، ۴۲۴/۱)

دفاتر پیش‌بینی بودجه

در مورد اینکه در نظام دیوانسالاری ایرانی چه دفاتری به بودجه اختصاص داشت، نمی‌توان اظهار نظر صریحی کرد. بودجه در مفهوم امروزی سندی است که معاملات دخل و خرج مملکتی برای مدت معینی در آن پیش‌بینی می‌گردد. تمامی دفاتری که تا این قسمت معرفی شد، به نوعی دربرگیرنده میزان دخل و خرج کشور در یک سال هستند، اما قسمت دوم و اصلی که مربوط به پیش‌بینی است در این دفاتر حداقل در تعاریفی که در رسایل سیاقی آمده گنجانده نشده است. در این بین دفاتری هستند که می‌توان برداشت کرد جهت پیش‌بینی بودجه تنظیم شده‌اند. مردوخ می‌عتقد است آنچه

به عنوان «دفتر مؤامره» توسط خوارزمی به کار رفته است، به نوعی سند بودجه است. ۱. دفتر دیگری که می توان از مفهوم آن تنظیم امور مالی برای بودجه را برداشت کرد، دفتر «قانون» است. در این دفتر مالیات و اموال ولایات را به صورت مفصل و با ذکر جزئیات سر سال ثبت می کردند. (فلک علاء تبریزی، نسخه ملک، ب ۱۳۸؛ علم سیاق، مجلس، ۶۵۴۳: ب ۱) المرشد قانون را دفتری دانسته که «اصول ماله ای ممالک در وی باشد». (حسن بن علی، قرن هفتم: ب ۱۷۳) مازندرانی قانون را «مقرری باشد که بر هر چه استقرار یابد قطعاً ارباب از آن تجاوز نمایند و صدور نیز بر آن عمل نمایند. هر چیزی که به کدام طایفه منسوب است و متاع هر طایفه چیست» تعریف کرده است. (مازندرانی، قرن نهم: ب ۱۱۹) (تصاویر ۲-۳) فلور احتمال وجود این دفتر را در عصر صفوی به دلیل نبود مستندات کافی، منوط به سنت های بازمانده از دوره اوزون حسن آق قوینلو دانسته است. (فلور، ۱۳۹۴: ۱۴۴). در منابع دوره قاجار از جمله فروغستان نیز به دفتر «قانون اموال» و دفتر «قانون قرار نامه» اشاره گردیده که در اولی مقر مالیات ولایات و در دومی مأخوذات دیوانی که از رعایا به چه صورت گرفته شود طبق قانون معین هر ولایت ثبت می شد. (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۸: ۲۶۰) به نظر می رسد این دفتر تنها در قرن هشتم و نهم هجری و دوره قاجار مرسوم بوده است.

ظاهراً در دوره قاجار نوشتن بودجه شکل رسمی تری یافت. عبدالله مستوفی از دفتری به نام «دستور العمل» نام برده است که طبق آن مستوفی برای هر یک از ولایات قلمرو خود، هر ساله دستور العملی (بودجه ای) ترتیب می داد. صورت جلسه مالی (دستور العمل) هر ولایت شامل خلاصه ای از درآمدها و هزینه های آن منطقه بود. در بخش هزینه ها، مواردی همچون حقوق و جیره شش ماهه نیروهای نظامی ذخیره، حقوق کارکنان محلی و سهم حاکم از درآمدها محاسبه می شد. پس از کسر این هزینه های اولیه از کل درآمد، مبلغی به عنوان «مانده» باقی می ماند. سپس، هزینه هایی که طبق دستور مقامات مرکز باید از بودجه ولایت پرداخت می شد، از همین مبلغ باقی مانده کسر می گردید؛ هزینه هایی نظیر، حقوق و جیره نیروهای نظامی مستقر در پادگان (ساخلو) در آن سال. حقوق مقامات، بزرگان و سایر افرادی که طبق دستور کتبی، دریافت حقوقشان از درآمد آن ولایت تعیین شده بود. روند کار به این صورت بود که پیش از عید نوروز، صورت حساب هر ولایت نهایی می شد و پس از تأیید و امضای مستوفی الممالک و صدراعظم و تأیید نهایی شاه، برای حاکم ولایت ارسال می شد. حاکم موظف بود بر اساس این دستور العمل، مالیات ها را جمع آوری و هزینه ها را پرداخت کند و در نهایت، مازاد درآمد را به خزانه مرکزی واریز نماید. (مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۲/۱)

نتیجه

با بررسی جامعه آماری مورد مطالعه (جدول ۱)، حدود ۲۵ دفتر مالی از قرن چهارم هجری تا اواخر دوره قاجار در سازمان مالی ایران شناسایی شد. ۲. دو دفتر روزنامه و اوارجه با همین نام و کاربرد به صورت مشترک در تمامی دوره ها به کار می رفت. پس از آن، دفتر توجیهات است که از قرن ششم هجری رواج یافت. سایر دفاتر در برخی دوره ها رواج داشت و برخی دیگر حذف شدند یا تغییر نام داده و یا در بقیه دفاتر ادغام شدند. بیشترین تعداد دفاتر مربوط به گزارش خوارزمی در *مفاتیح العلوم* است؛ هر چند که دقیقاً کاربرد برخی از دفاتری که او نام برده مشخص نیست. کمترین تعداد دفاتر مربوط به دوره افشاریه است. تعداد دفاتر بین قرون هفتم تا نهم هجری، بین هفت تا هشت دفتر بوده است که نشان می دهد نظام مالی دفاتر تغییر چندانی نکرده است. در دوره صفوی تعداد دفاتر به پنج دفتر می رسد. گزارش ها در مورد تعداد دفاتر در دوره قاجار متفاوت است. کمترین آن سه دفتر و بیشترین آن هفت دفتر است؛ موضوعی که نیازمند تحقیق کامل تری می باشد. به لحاظ موضوعی، بررسی دفاتر نشان می دهد که نظام مالی ایران از روند منظمی در مورد ثبت محاسبات

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: (مردوخو و حسن زاده، ۱۳۹۵)

۲. در این آمار برخی تعاریف خوارزمی به دلیل ابهام، لحاظ نشد.

مالی پیروی می‌کرده است، چنانکه موضوعات تفکیک شده دفاتر حاکی از این مسئله می‌باشد. ثبت محاسبات ابتدا به صورت روزانه (دفتر روزنامه)، سپس درآمدها در دفتر جداگانه (دفتر اوارجه، دفتر جامع الحساب) و هزینه‌ها در دفتر دیگری (توجیهات، تحویلات، مقرر دیوان) صورت می‌گرفت. البته نظام دفترداری تنها به دیوان مرکزی محدود نمی‌شد، بلکه دفاتری نیز برای ثبت محاسبات ولایات وجود داشت که عموماً به صورت یک ساله درآمدها و هزینه‌های ولایات را ثبت می‌کردند (دفتر مفرد، دفتر جزو جمع، دفتر محاسبه). در مورد دفتر بودجه، جز در دوره قاجار که صراحتاً دفتری برای پیش‌بینی بودجه در نظر گرفته می‌شود، در مورد سایر دوره‌ها باید به حدس و گمان متکی شد و از مفهوم برخی دفاتر استنباط کرد که کاربرد آن‌ها برای پیش‌بینی بودجه است. (جدول ۲) با توجه به منابع موجود، می‌بایست پژوهشی جامع در مورد دفاتر مالی صورت گیرد تا ابهامات موجود برطرف شود.

جدول ۲: موضوع دفاتر مالی

ردیف	دفتر ثبت هزینه و درآمد به صورت روزانه	دفاتر ثبت درآمد	دفاتر ثبت هزینه	دفاتر ثبت درآمد و هزینه ولایات	دفاتر پیش‌بینی بودجه
۱	روزنامه	اوارجه	توجیهات	مفرد	مؤامره
۲		جامع الحساب	تحویلات	جزو جمع	قانون
۳		مفرد و جامع الحساب	مقرر دیوان یا خرج مقرر دیوان	محاسبه	دستورالعمل

منابع

- اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس با موضوع (روزنامه، اوارجه، توجیهات، مجمل).
- اشعری قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۸۵). تاریخ قم. ترجمه تاج‌الدین حسن بن بهاء‌الدین بن عبدالملک قمی. تحقیق محمدرضا انصاری قمی. قم: کتابخانه مرعشی.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۵۲). فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نفایس الفنون. تبریز: تاریخ و فرهنگ.
- حسن بن علی. (زنده در ۶۹۱ق). المرشد فی الحساب. شماره ۲۱۸۵۲. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خوارزمی، محمد بن احمد. (۱۳۶۲). مفاتیح‌العلوم. ترجمه حسین خدیوچم. تهران: علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- رساله در حساب سیاق. (۱۱۰۳ق). نسخه خطی. شماره ۴۲۰۳۳. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر. (۱۴۲۵ق). مقامات زمخشری. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شاد، محمد پادشاه. (۱۳۶۳). آندراج: فرهنگ جامع فارسی. زیر نظر محمد دبیر سیاقی. تهران: خیام.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن. ج ۳. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شمس‌الدین آملی، محمد بن محمود. (۱۳۷۷ق). نفایس الفنون فی عرایس العیون. ج ۱. تصحیح ابوالحسن شعرانی.

- تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- شهشهانی، عبد الوهاب. (۱۳۸۴ق). بحر الجواهر. چاپ سنگی، شماره ۲۳۸۲۹. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
  - علم سیاق (مجموعه). نسخه خطی. شماره ۶۵۴۳. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
  - غافل، ذوالفقار بن محاربی. (۱۴۰۰). مجمع الحساب. تصحیح علیرضا نیک نژاد. تهران: مولی.
  - فروغ اصفهانی، مهدی بن باقر. (۱۳۷۸). فروغستان: دانشنامه فن استیفا و سیاق. تصحیح ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.
  - فلک علاء تبریزی، عبدالله بن علی بن محمد. (۱۳۸۱). لطایف شرفی. کتابت در سفینه تبریز. گردآوری ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
  - فلک علاء تبریزی، عبدالله بن علی بن محمد. قانون السعادة. شماره ۳۶۹۷. کتابخانه ملی ملک تبریزی.
  - فلور، ویلم. (۱۳۹۴). تاریخچه مالی-مالیاتی ایران از صفویه تا پایان قاجاریه. ترجمه مرتضی کاظمی یزدی. تهران: تاریخ ایران.
  - کاشانی، محمدکاظم. (قرن ۱۳ق). قوانین السیاق. نسخه خطی. (مجموعه شخصی).
  - کرمانی، ابواسحاق غیاث الدین. (۱۳۹۸). رساله ای درسیاق. تصحیح علیرضا نیک نژاد. تهران: نگارستان اندیشه.
  - مازندرانی، عبدالله محمد بن حسن بن کیا. رساله فلکیه. نسخه خطی. شماره ۶۵۴۱. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
  - محبوب فریمانی، الهه؛ خسرویگی، هوشنگ. (۱۳۹۵). «دفاتر مالی در نظام دیوانسالاری عصر صفوی». تاریخ نامه ایران بعد از اسلام. (شماره ۱۲)، ۲۲۱-۲۵۱.
  - مردوخ، دل آرا؛ حسن زاده، اسماعیل. (۱۳۹۵). «اسناد و دفترهای مالیاتی در ایران در قرون میانه». تاریخ ایران. (شماره ۲۰)، ۱۲۷-۱۴۶.
  - مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۴). شرح زندگانی من. تهران: زوار.
  - منشی قمی، احمد بن حسین. (۱۳۸۳). خلاصة التواریخ. ج ۱-۲. تصحیح احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران.
  - میرزا رفیعا، محمدرفع بن حسن. (۱۳۸۰). دستورالملوک. چاپ شده در کتاب دفتر تاریخ. ج ۱. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
  - نخجوانی، محمد بن هندوشاه بن سنجر. (۱۹۶۴). دستورالکاتب فی تعیین المراتب. ج ۱. تصحیح عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. مسکو: فرهنگستان علوم شوروی.
  - نسخه خطی سال ۱۱۹۸، شماره ۱۱۴۹۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
  - نصیری، میرزا علی نقی. (۱۳۷۱). القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه. تصحیح یوسف رحیم لو. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
  - وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله. (۱۳۳۸). تاریخ وصاف الحضرة در احوال سلاطین مغول. به کوشش محمد مهدی اصفهانی. تهران: کتابخانه ابن سینا و صاف.
  - همدانی، رشیدالدین فضل الله. (۱۳۸۶). جامع التواریخ. تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

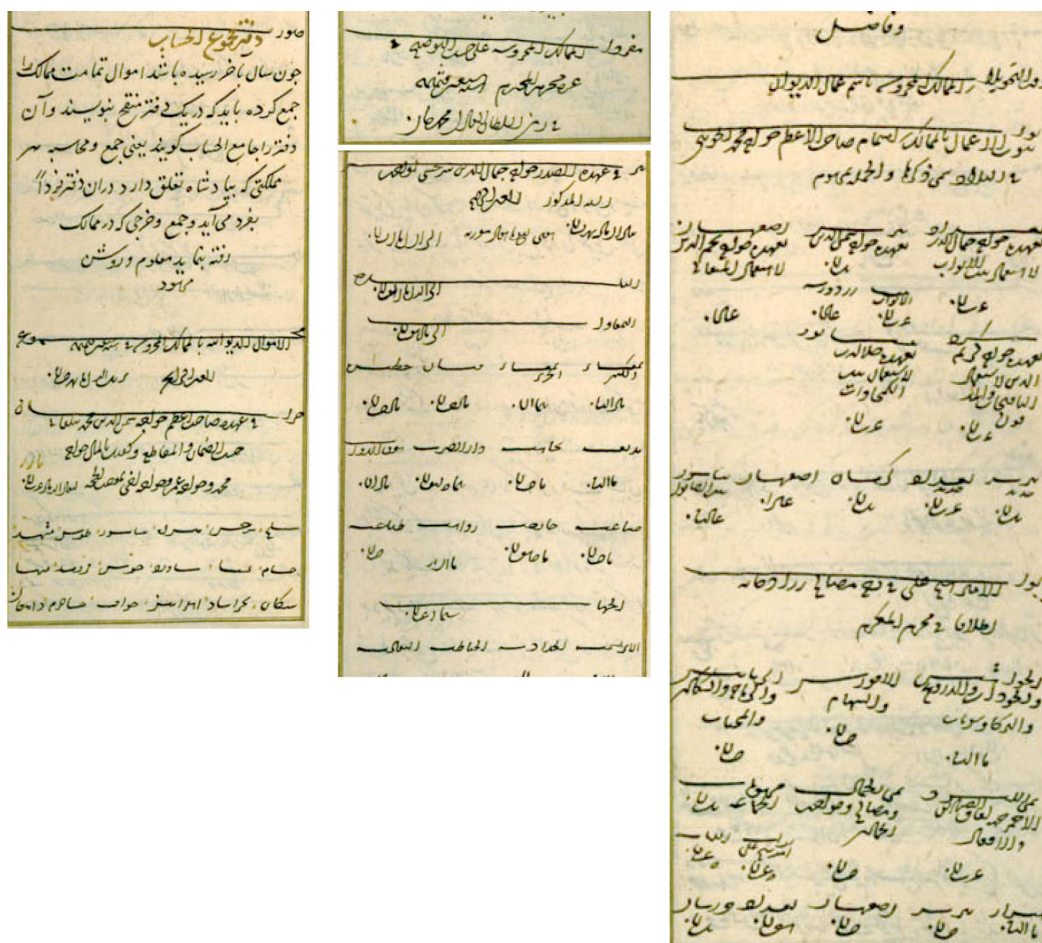
• URL 1: <http://www.tbias2.jp/public>

References

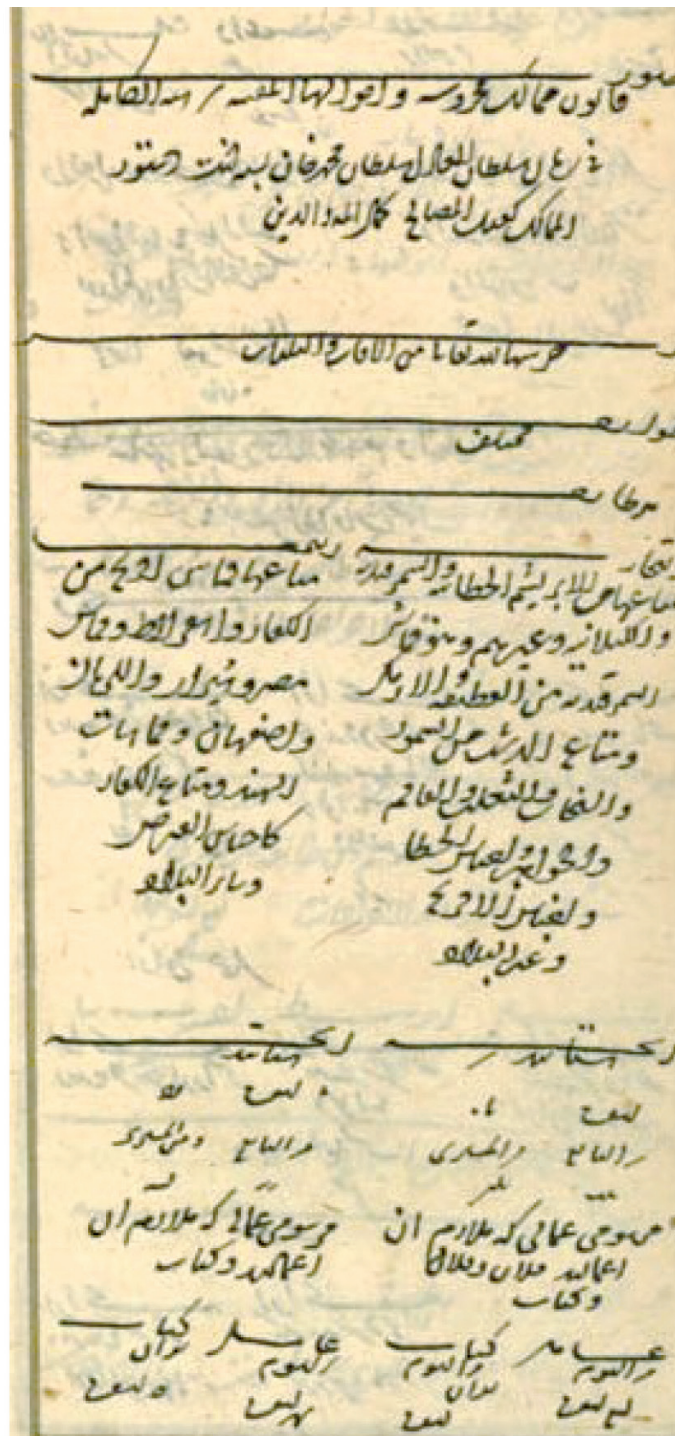
- Al-Khwarizmi, Muhammad ibn Ahmad. (1983). *Mafātih al-'Ulūm*. Translated by Hossein Khadiv-Jam. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Al-Zamakhshari, Abu al-Qasim Mahmud ibn Umar. (2004). *Maqāmāt al-Zamakhshari*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ash'ari Qumi, Hasan ibn Muhammad ibn Hasan. (2006). *History of Qom*. Translated by Taj al-Din Hasan ibn Baha al-Din ibn Abd al-Malik al-Qumi. Edited by Mohammad-Reza Ansari Qumi. Qom: Mar'ashi Library.
- Chardin, Jean. (1993). *Chardin's Travels*. Vol. 3. Translated by Eghbal Yaghmaei. Tehran: Tus.
- Dehkhoda, Ali-Akbar. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran.
- Documents available at the Aṣṭan Quds Razavi Documentation Center on the subjects of Ruznamcha, Avariya, Tawjihāt, and Mujmal.
- Falak 'Alā' Tabrizi, Abdullah ibn Ali ibn Muhammad. (2002). *Latā'if-e Sharafi*. Written in the Safineh-ye Tabriz, compiled by Abu al-Majd Muhammad ibn Mas'ud Tabrizi. Tehran: University Publishing Center.
- Falak 'Alā' Tabrizi, Abdullah ibn Ali ibn Muhammad. *Qānūn al-Sa'āda*. Manuscript no. 3697. Malek Tabrizi National Library.
- Floor, Willem. (2015). *A History of Financial and Tax Administration in Iran from the Safavids to the End of the Qajar Period*. Translated by Morteza Kazemi Yazdi. Tehran: Tarikh-e Iran.
- Forugh Isfahani, Mahdi ibn Baqer. (1999). *Forugheshān: An Encyclopedia of the Art of Istīfā' and Siyāq*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Miras-e Maktub.
- Ghafel, Zulfikar ibn Muharibi. (2021). *Majma' al-Hisāb*. Edited by Alireza Nik-Nejad. Tehran: Mola.
- Hamdani, Rashid al-Din Fadlallah. (2007). *Jāmi' al-Tawārīkh*. Edited by Mohammad Roshan. Tehran: Miras-e Maktub.
- Hasan ibn Ali. (alive in 691 AH). *Al-Murshid fi al-Hisab*. Manuscript no. 21852. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Kashani, Mohammad-Kazem. (13th century AH). *Qawānīn al-Siyāq*. Manuscript (private collection).
- Kermani, Abu Ishaq Ghiyath al-Din. (2019). *A Treatise on Siyāq*. Edited by Alireza Nik-Nejad. Tehran: Negarestan-e Andisheh.
- Mahbub Farimani, Elaheh; Khosravi-Bigi, Houshang. (2016). "Financial Registers in the Bureaucratic System of the Safavid Era." *Tarikhnameh Iran Bad az Eslām*, no. 12, pp. 221–251.
- Manuscript dated 1198 AH, no. 11494. Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Mardukhi, Delara; Hasan-Zadeh, Ismail. (2016). "Tax Documents and Registers in Iran during the Middle Ages." *History of Iran*, no. 20, pp. 127–146.
- Mazandarani, Abdullah Muhammad ibn Hasan ibn Kiya. *Risāla-ye Falakiyya*. Manuscript no. 6541. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Mirza Rafi'a, Muhammad-Rafi' ibn Hasan. (2001). *Daṣṭur al-Mulūk*. Published in *Daftar-e Tarikh*, Vol. 1. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Monshi Qomi, Ahmad ibn Hossein. (2004). *Khulasat al-Tawarikh*. Vols. 1–2. Edited by Ehsan Eshraqi. Tehran: University of Tehran.
- Moṣṭowfi, Abdullah. (2005). *The Story of My Life*. Tehran: Zavar.
- Nakhjavani, Muhammad ibn Hindushah ibn Sanjar. (1964). *Daṣṭur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib*. Vol. 1. Edited by Abd al-Karim Ali-Oghli Alizadeh. Moscow: Academy of Sciences of the Soviet Union.
- Nasiri, Mirza Ali-Naqi. (1992). *Titles and Salaries during the Reign of the Safavid Sultans*. Edited by Yusuf Ra-

himlu. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad.

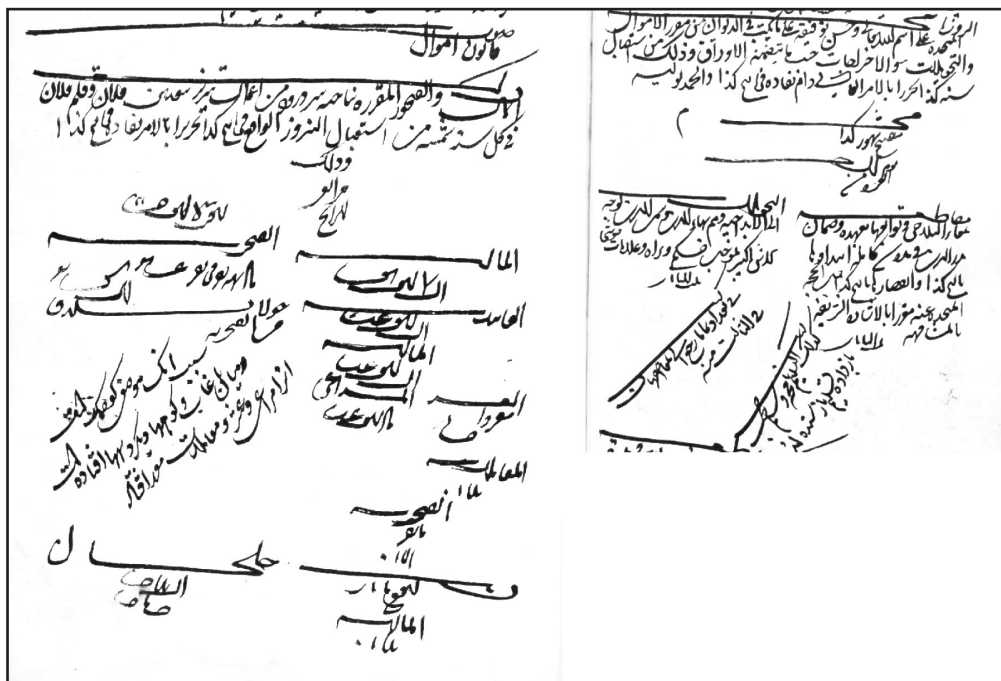
- Shad, Muhammad Padshah. (1984). Anandraj: A Comprehensive Persian Dictionary. Supervised by Mohammad Dabir-Siyāqi. Tehran: Khayyam.
- Shahshahani, Abd al-Wahhab. (1885 AH). Bahr al-Jawāhir. Lithographic edition, no. 23829. Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi Library.
- Shams al-Din Amoli, Muhammad ibn Mahmud. (1957). Nafā'is al-Funūn fi 'Arā'is al-'Uyūn. Vol. 1. Edited by Abu al-Hasan Sha'rani. Tehran: Islamiyah Bookstore.
- Soratiyan, Behrouz. (1973). Dictionary of Terms and Definitions in Nafā'is al-Funūn. Tabriz: History and Culture.
- The Science of Siyāq (Collection). Manuscript, no. 6543. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Treatise on Siyāq Calculation. (1103 AH). Manuscript, no. 42033. Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi Library.
- URL 1: <http://www.tbias2.jp/public>
- Wasaf al-Hadrah, Abdullah ibn Fadlallah. (1959). Tarikh-e Wasaf al-Hadrah: On the History of the Mongol Sultans. Edited by Mohammad-Mahdi Isfahani. Tehran: Ibn Sina and Wasaf Library.

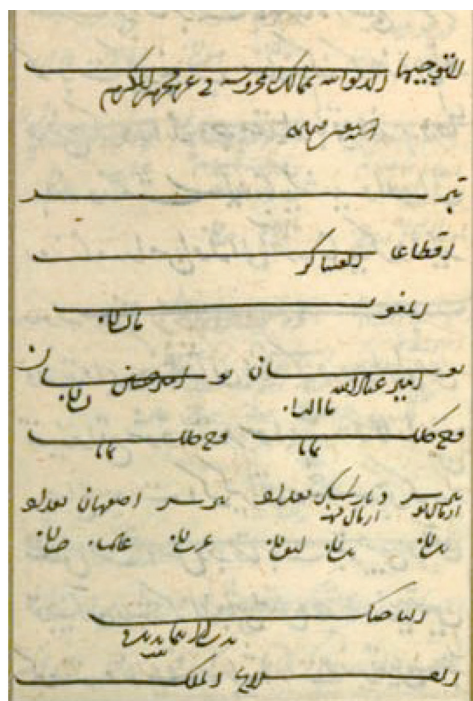
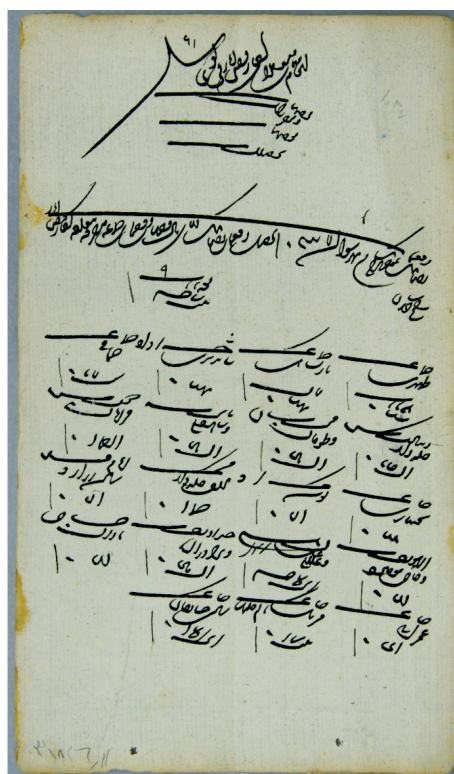
تصویر ۱: به ترتیب از سمت راست: صفحه اول دفتر تحویلات، صفحه اول دفتر مفردات، صفحه اول دفتر جامع الحساب مأخوذ از رساله فلکیه مازندرانی

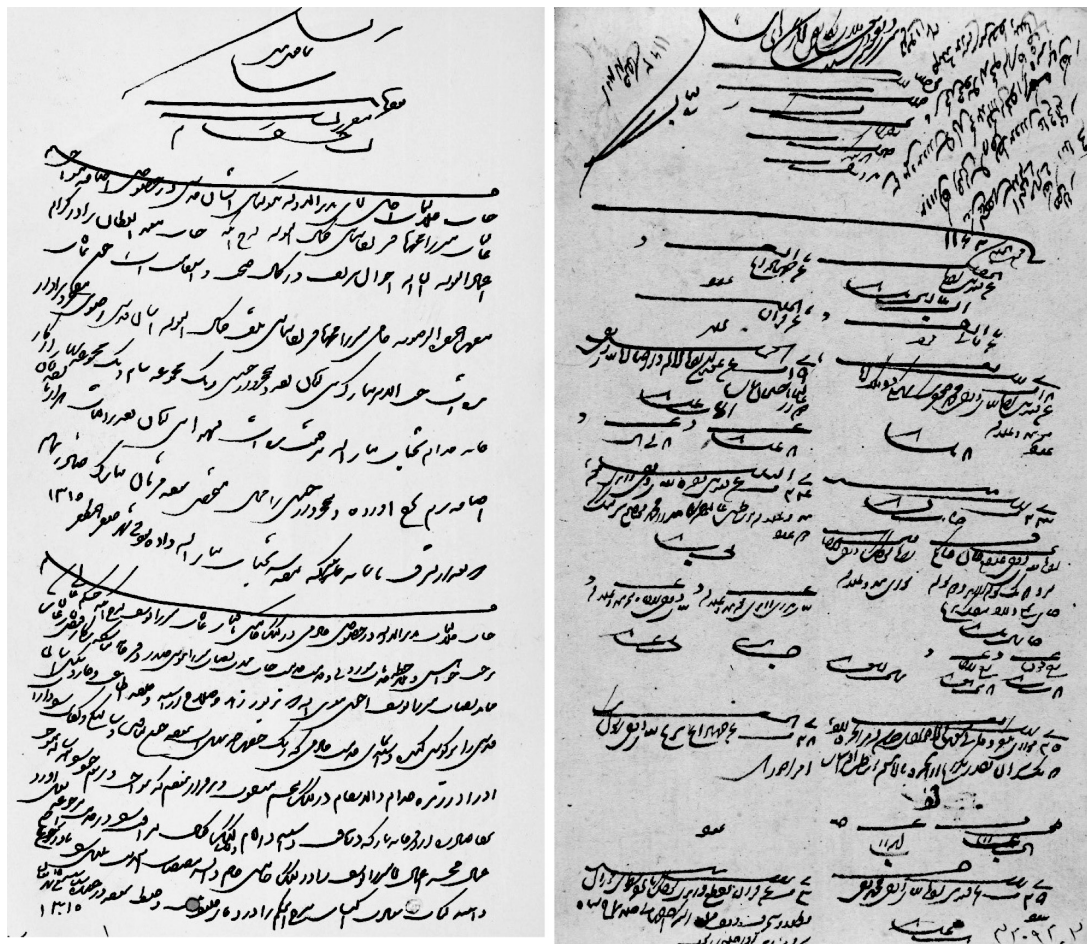

تصویر ۲: صفحه اول دفتر قانون مأخوذ از رساله فلكیه مازندرانی

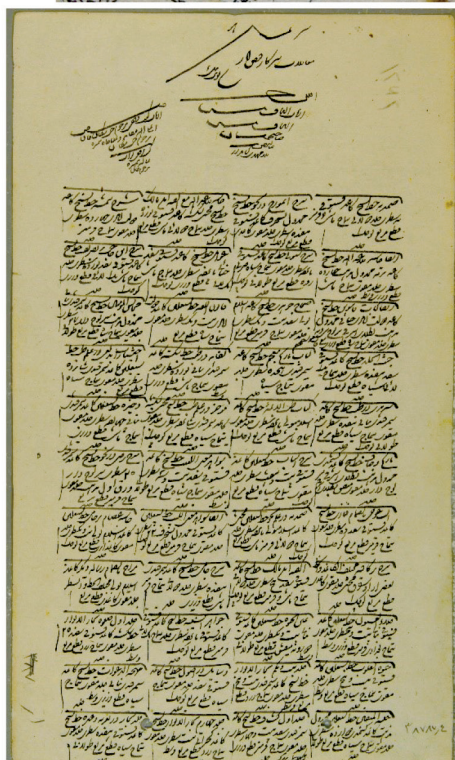
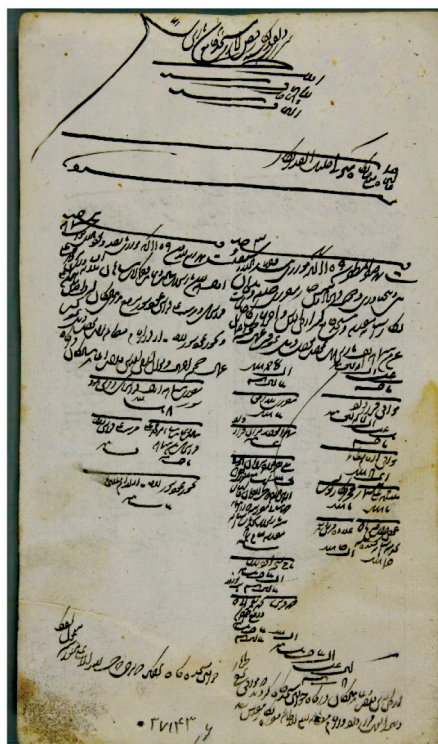
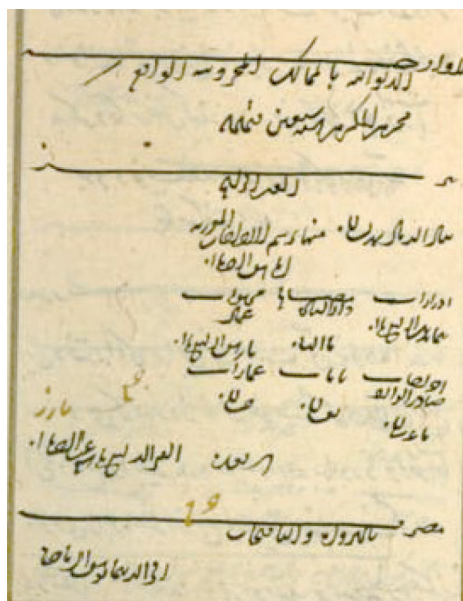

تصویر ۳: به ترتیب از سمت راست: صفحه اول دفتر روزنامه‌چه و صفحه اول دفتر قانون مأخوذ از سعادت نامه ایلخانی

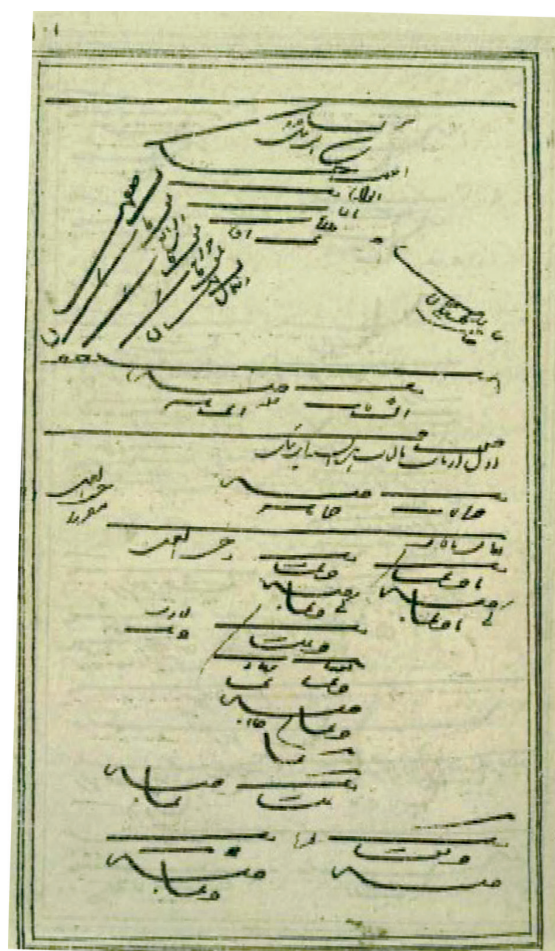
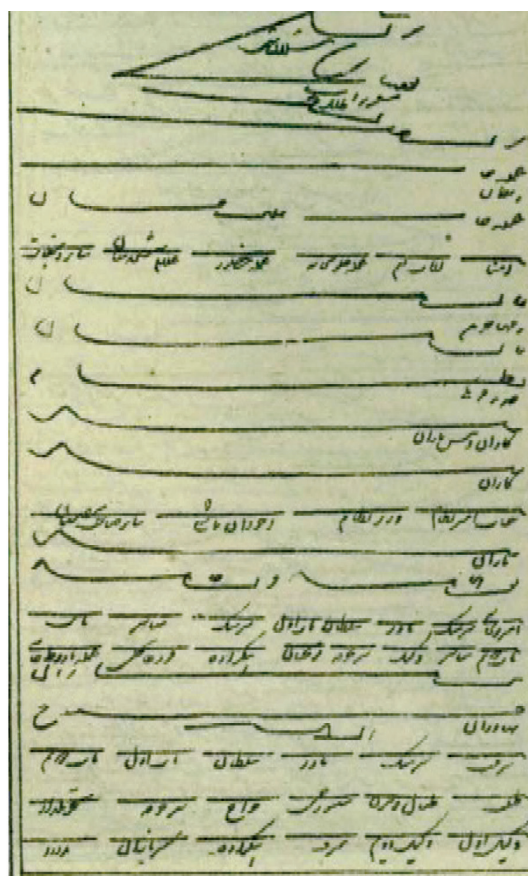
تصویر ۴: به ترتیب از سمت راست: صفحه اول دفتر توجیهات دوره تیموری مأخوذ از رساله فلکیه، نمونه دفتر توجیهات مربوط به دوره صفوی، نمونه دفتر توجیهات مربوط به دوره افشاری، نمونه دفتر توجیهات مربوط به دوره قاجار محفوظ در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی

تصویر ۵: به ترتیب از سمت راست: صفحه اول دفتر اوارجه دوره تیموری مأخوذ از رساله فلکیه، نمونه دفتر اوارجه دوره صفوی، نمونه دفتر اوارجه دوره افشاری، نمونه دفتر اوارجه دوره قاجار در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال چهارم، شماره ۲، پائیز و زمستان ۱۳۹۴

سیر تطور دفاتر مالی در نظام دیوانسالاری ایران از قرن چهارم هجری تا اواخر دوره قاجار

تصویر ۶: به ترتیب از سمت راست: نمونه دفتر اوارجه مأخوذ از بحر الجواهر، نمونه دفتر توجیهات مأخوذ از بحر الجواهر